

УДК 94: 316.343.63 +34. "1920/1930"

Людмила Кушнір (м. Донецьк)

ПОВСЯКДЕННІ РЕАЛІЇ РОБІТНИЧИХ СІМЕЙ ДОНБАСУ У 1920–1930-Х РОКАХ

У статті розглянуто зміни у шлюбно-сімейному законодавстві радянської України у 1920–1930-х роках, які вплинули на формування морально-етичних засад родинних стосунків, зокрема в Донбасі. Приділена увага таким важливим проявам повсякденного життя, як незареєстровані шлюби, розлучення, сплата аліментів, аборти, домашнє насилля, подружня зрада тощо.

Ключові слова: Донбас, шлюбно-сімейне законодавство, шлюб, сімейні практики, сімейне майно, аліменти.

Масштабні соціально-культурні зміни суспільства в період становлення радянської влади включали трансформацію статусу різних соціальних груп і категорій громадян. Вони призвели до таких явищ, як зміна структури родини, системи соціальних гарантій, становища жінок та чоловіків у сфері економіки та політики й у приватній сфері. Основою змін стали офіційні декларації про всемогутність державного конструювання радянської людини. Держава, яка спиралась на комуністичну ідеологію, створювала модель нових відносин. Тому нашою метою є висвітлення та аналіз змін і наслідків, які відбулись у царині сімейно-шлюбних стосунків у 1920–1930-ті рр.

Сімейна політика радянської держави будувалася на основі ідеології рівності (класової і статевої) і запереченні буржуазних форм шлюбу і сім'ї, була зосереджена на питаннях регуляції шлюбно-сімейних стосунків працюючих жінок, а також на питаннях охорони і матеріальної підтримки материнства і дитинства. Сім'я в радянському суспільстві була інститутом, з одного боку, що успадкував колишній авторитарно-патріархатний стиль внутрісімейних стосунків, а з другого — інститутом, що стрімко модернізувався під впливом трансформаційних імпульсів нової держави.

Період 20-30-х рр. ХХ ст. характеризується ліберальним законодавством і легітимацією ряду заборонених раніше індивідуальних прав і свобод. Після Жовтневого перевороту проголошувалося, що створюються матеріальні і соціально-політичні передумови для розвитку сім'ї на основі справжньої моногамії. Одними з перших законодавчих актів радянської влади стали декрети про шлюб і сім'ю. Юридично встановлювалася рівноправність між жінкою

і чоловіком у вирішенні всіх нагальних сімейних питань. Передбачалося, що саме таким шляхом будуть досягнуті об'єктивні передумови для формування і існування родини: не на матеріальному розрахунку, а на взаємному коханні подружжя, пошані і особистій прихильності один до одного членів сім'ї і отримує розвиток духовно-психологічна сторона взаємин, тобто особисті відносини у шлюбі стануть основними. Змінилася і господарсько-економічна сутність родинних стосунків. Вважалося, що в цілому в умовах побудови нового суспільства такі передумови можуть створюватися лише в результаті неподільного панування суспільної соціалістичної власності, повної ліквідації безробіття і усунення чужої підневільної праці. Але гарантом рівноправності жінок виступала все ж таки її економічна незалежність. Крім того, передумовами для дійсної участі жінки в усіх сферах життя суспільства повинні були служити відповідні закони і різноманітні матеріальні гарантії, що забезпечуються державою, тобто все те, що створювало стійке становище жінки в сім'ї як рівноправного її члена.

18 грудня 1917 р. був виданий декрет ВЦВК і РНК РРФСР "Про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів цивільного стану", а 19 грудня 1917 р. — Декрет ВЦВК і РНК РРФСР "Про розірвання шлюбу". Політика, що проводилася на українських землях, зокрема в Донбасі, не була самостійною, а визначалася центральними органами влади. На територію республіки розповсюджувалася дія законодавчих актів, витриманих у руслі загальносоюзної політики. Декрет від 18 грудня 1917 р. проголошував секуляризацію шлюбу і усував церкву від його укладення. Церковний

шлюб ставав приватною справою і не породжував ніяких прав і обов'язків для тих, хто бажав його укласти. Реєстрація шлюбу покладалась на органи радянської влади. Декрет звільняв шлюб від колишніх обмежень — приналежності до певної віри, національності тощо. Завдяки такій політиці в СРСР на практиці був створений один з найперших в світі емансипаторських проєктів відносно жінок і дітей — система соціального забезпечення. Емансипації жінок багато в чому сприяли введення полегшеної процедури розлучення. Декрет від 19 грудня 1917 р. відмінив складний процес і ввів свободу розірвання шлюбу під контролем держави. Прохання про його розірвання могло надходити від подружжя або одного з них. Воно подавалось до місцевого народного суду. Шлюб розривався суддею одноосібно у присутності подружжя без обговорення мотивів. За заявою подружжя відділ реєстрації шлюбів і народжень проводив запис і видавав відповідне свідоцтво. З відома подружжя суддя визначав, у кого з батьків залишалися неповнолітні діти і хто з них і якою мірою повинен нести витрати на утримання дітей. Він також вирішував, чи зобов'язаний чоловік, і в якому розмірі, надавати кошти на утримання своїй колишній дружині. За відсутності між подружжям згоди ці питання вирішувалися в громадському порядку. Проведення в життя закріплених декретами положень зажадало повнішого і всестороннього регулювання шлюбно-сімейних відносин. Це зумовило необхідність розробки докладного законодавчого акту в цій царині. У вересні 1918 р. був прийнятий перший Кодекс законів РРФСР про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне і опікунське право, який підтвердив всі основні положення декретів 1917 р. Кодекс не визнавав фактичний і церковний шлюб — його необхідно було реєструвати в РАГСі. Позашлюбні діти зрівнялися в правах з дітьми, народженими у шлюбі. Спрощувалася процедура розлучення. Так, розлучення по взаємній згоді відбувалося у РАГСі, а за заявою одного з подружжя — у суді. Проте судова процедура була спрощена: справи слухалися без участі засідателів, а у разі неприсутності подружжя справа про розлучення слухалася заочно. В 1919 р. був створений Кодекс законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне і опікунське право УСРР.

Реалії сімейних практик і в місті, і в селі були пов'язані з жебрацьким існуванням за-

лишених (розлучених) матерів з неповнолітніми дітьми. Бо при спрощеній процедурі розлучення, нерозвиненості соціальних служб і відсутності обов'язкової і фіксованої підтримки з боку держави жінки, особливо з неповнолітніми дітьми, були економічно залежні від своїх чоловіків. Проблема посилювалася введенням до сімейного кодексу 1918 р. дореволюційної норми сімейного права про роздільне володіння подружжям майна. Йшлося про те, що ані чоловік, ані дружина не мали права користуватися і управляти майном одне одного без спеціальної згоди. Розповсюдження цих, в цілому прогресивних, норм права привело до несподіваних результатів. У випадку розлучення передусім страждали інтереси непрацюючих жінок, бо вони, не маючи власного доходу і майна, також не мали права і на частину сімейного майна, бо згідно з кодексом 1918 р. шлюб не створював спільності майна подружжя. Ця норма права приводила до великої економічної залежності жінок (особливо жінок з дітьми) від чоловіків, бо переважна більшість жінок у 20-х рр. ХХ ст. не працювала і не мала власних прибутків. Ситуація змінилася тільки в 1926 р., коли був прийнятий новий Кодекс про шлюб, сім'ю та опіку. В результаті той з подружжя, хто не мав окремого прибутку, отримував права на частину майна сім'ї¹. Також цей кодекс визнавав фактичні шлюби — тепер їхня реєстрація стала не обов'язковою. Зареєстровані і незареєстровані, але фактично існуючі, вони були порівняні і давали подружжю однакові права².

Морально-етичні складові шлюбних відносин входили до кола інтересів осередків жіночої активності — відділів партійних комітетів по роботі серед жінок, створених в УСРР на початку 1920-х рр. На засіданнях жінвідділів, а також на делегатських зборах, точились дискусії з приводу доцільності реєстрації шлюбу. Так, деякі жінки висловлювалися за “можливість існування шлюбу без реєстрації,... приймаючи до уваги, що в майбутньому комуністичному суспільстві шлюбу як фактичної реєстрації не буде, а сімейні відносини будуть наближені до ідеальних”³. Тоді як переважна більшість стояла на позиціях, що “в силу традиційного впливу, а також з огляду на те, що шлюб тісно пов'язаний з економічними умовами, і головне, наприклад, під час розлучення, — поділ майна. Тому реєстрацію шлюбу потрібно зберегти. Але, ... це не виключає права жити у незареєстрованому шлюбі.

Жінкам потрібно згуртуватися між собою, не зазіхати на щастя чужої родини”⁴.

У 20-х роках було багато таких шлюбів, і вони не реєструвалися, як правило, тому, що на цьому наполягали чоловіки. Жінки часто фіксували ситуації, коли чоловіки умовляли жінок на фактичний брак, або використовуючи їх релігійні відчуття і проводячи обряд вінчання в церкві, або посилаючись на нові погляди на шлюб як вільний від взаємних зобов’язань. За новим Кодексом чоловіки повинні були після розлучення протягом року допомагати дружинам, якщо вони в цьому мали потребу через безробіття, хворобу або за іншими причинами. Тим часом дружини теж повинні були допомагати чоловікам, які мають у цьому потребу. Праця жінок в домашньому господарстві і догляд за дітьми прирівнювалися до праці чоловіків у суспільному виробництві. Було підвищено вік для жінок, які брали шлюб — з 16 до 18 років. Ще більше спрощувалася процедура розлучення⁵.

До поля зору жіночих рад потрапляли випадки, коли чоловіки не бажали рахуватись з законами, не виконували своїх обов’язків по відношенню до сім’ї та дітей. Наприклад, за зверненням домогосподарки було виявлено, що службовець Краматорського заводу (Артемівська округа) надіслав своїй дружині фальшиву довідку про те, що він нібито згорів, затвердивши її підписами начальника міліції та начальника пожежної команди, для того, щоб не сплачувати аліменти. Загального осуду отримували і такі випадки, коли чоловік кидав жінку, не бажаючи її утримувати, під різними приводами. Прикладом такого ставлення є лист селянки — дружини партійця до редакції газети “Луганська правда”: “У вересні приїхав мій чоловік у відпустку з Луганська, привіз гостинці рідним, а на мене з дітьми не звертає уваги. Він мені заявив: “Я ось здобув освіту, мені треба дружину вчену, а тебе я прошу залишити зал”. Після від’їзду чоловіка стан жінки погіршився, вона голодувала. Невдовзі вона поїхала до чоловіка в Алчевськ, куди його перевели працювати. Вони прожили разом деякий час, та незабаром він її вигнав, дав гроші лише на залізничний квиток, а потім надіслав документи з розлучення та пропонував своїм батькам прогнати вже вагітну дружину з дому⁶. Жінради надавали допомогу також і в таких випадках, коли чоловіки виганяли дружин з хати, на даючи офіційного розлучення⁷.

Важливе місце займала проблема існування домашнього насилля. Жінки скаржились на те, що чоловіки не дають своїм дружинам брати участь у громадському житті, тому що вони вважають, що жінка повинна займатись тільки хатнім господарством. Наприклад, в селі Василівці Павловського району селянку — голову КНС “чоловік витяг із засідання за косу”⁸. У протоколах засідання жіночих організацій постійно зустрічаються репліки пересічних селянок і робітниць про тих, що “сімейний стан заважає громадській роботі”, “кількість випадків побиття чоловіками своїх дружин не зменшилась”, “це свого роду “виховання” квітне так само, як і кілька років тому”. Так, на шахті № 8, пос. Чулковка партійці Ландага і Чинарьов, “виховуючи” жінок, побили їх до напівсмерті⁹. На засіданні районної жіночої конференції Павлівського району, яка відбулася 6 березня 1927 р., одна з делегаток О. Супліченко заявила: “Особисто я працюю організатором на станції Кринична, за це мене чоловік побив і вигнав з хати, і разом прошу конференцію дати мені пораду, як бути, інакше я зважуся сьогодні накласти на себе руки о 10 годині вечора”¹⁰.

Законодавча рівність залишалась декларованою, бо реалії сімейних практик, при полегшенні процедури розлучення, вели до повного перенесення відповідальності за дітей на жінок. Крім того, слід зауважити, що у радянської держави не було ресурсів для здійснення оголошених програм емансипацій по звільненню жінок від побутових проблем і від відповідальності за виховання дітей¹¹.

До 1920 р. зберігалася кримінальна відповідальність за аборти. Але проблема абортів загострилася: зросла їхня кількість, а невідповідні умови проведення викликали зростання смертності жінок. Тому радянська держава в 1920 р. вимушена була дозволити аборти, що здійснювалися в лікувальних установах за медичними і соціальними показниками. Відповідна ухвала підкреслювала, що визнання штучного абортів є тимчасовою мірою. Законодавці виходили з того, що сім’я бажает мати багато дітей, проте цьому поки заважають соціальні умови. У міру подолання наслідків громадянської війни причини для абортів зникнуть, а народжуваність почне зростати. Політика держави з самого початку була орієнтована на стимулювання високої народжуваності. Легалізація абортів при цьому була тимчасовою мірою, покликаною зберегти

фертильність жінок і підсилити контроль над репродуктивною сферою. Зважаючи на зростання кількості абортів і небезпеку нелегальних операцій, держава поступово обмежила їх доступність. У листопаді 1924 р. було видано урядову ухвалу про створення абортних комісій для видачі дозволів на безкоштовний аборт. В ухвалі називалися категорії жінок, що мали пріоритетне право на переривання вагітності: безробітні-одиначки, робітниці-одиначки, які мають дитину, багатодітні робітниці, зайняті на виробництві, багатодітні дружини робітників. Ухвала, що встановила черговість в праві на аборт, цілком відмовляла в особистих мотивах для переривання вагітності¹². До абортних комісій, окрім лікарів та акушерок, входили і представниці жінвідділу¹³. Але далеко не кожна жінка зверталася в комісію за дозволом, щоб не піддаватися принизливій процедурі розгляду її проблеми. Комісії часто забороняли переривати вагітність, коли це було дійсно необхідно, що зрештою змушувало жінок звертатися до лікарів, які нелегально практикували вдома. Крім того, багато жінок не довіряли безкоштовній медицині.

У другій половині 1920-х рр. контроль над репродуктивною сферою зберігся і навіть посилювався. Оскільки абортні комісії діяли тільки в містах, Наркомздрав СРСР циркуляром від 17 березня 1925 р. дозволив дільничним лікарям самостійно вирішувати питання про проведення абортів за соціальними і медичними показниками. У 1926 р. Наркомздрав заборонив абортів після 3 місяців вагітності, вагітним вперше за відсутності життєво важливих медичних показників; раніше 6 місяців після

попереднього абортів. З кінця 1920-х рр. у ряді випадків за абортів стала стягуватися платня, розмір якої визначався залежно від соціальної приналежності жінки: для робітниць — від безкоштовного надання медичної послуги до 7 карбованців 50 копійок (якщо зарплата перевищувала 100 карбованців), для кустарниць — 10 карбованців; для “нетрудового елемента” — 16 карбованців; для селянок — від безкоштовного до 5 карбованців¹⁴.

При обмеженні доступності абортів на першому плані була, мабуть, турбота про здоров'я жінки, але об'єктивно дані заходи свідчать про прагнення держави контролювати репродуктивну сферу. Обмежувальні заходи щодо абортів поєднувалися з широкою пропагандистською кампанією, направленою на роз'яснення його шкідливості для здоров'я. Аж до 1936 р., коли абортів були заборонені і могли здійснюватися тільки у виняткових випадках (якщо вагітність створювала загрозу здоров'ю жінки або за наявності у батьків важких спадкових захворювань), вони залишалися одним з головних засобів регулювання народжуваності¹⁵.

Отже, в 1920–1930-х рр. права особи на планування сім'ї, кількість дітей та час їх народження узурпувалися державою. Актуальними залишалися такі проблеми, як дотримання процедури розлучень та рішення питань щодо розподілу майна та утримання неповнолітніх дітей, виплати аліментів, в тому числі у випадку непрацездатності жінки; морально-етичні складові шлюбного життя, наприклад, доцільність проведення абортів, боротьба з насиллям в сім'ї, пияцтвом, подружньою зрадою тощо.

Джерела та література

- 1 *Рабжаева М. В.* Семья в русском обществе: исторический и социокультурный анализ. [Электронный ресурс] / Рабжаева М. В. — Режим доступа: <http://www.gender-cent.guazan.ru/rabzhaeva1.htm>
- 2 Законодательство о правах женщин в СССР: сборник нормативных актов. — М.: Политиздат, 1975. — С. 5.
- 3 Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф. п. 1. Донецький губернський комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. (1918–1925). — Оп. 1. — Од. зб. 2232. Протоколи засідання окрженотделов... — 90 арк. — Арк. 2.
- 4 Там само. — Арк. 3.
- 5 *Харчев А. Г.* Брак и семья в СССР / Харчев А. Г. — М.: Политиздат, 1964. — С. 153.
- 6 Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. Центральний комітет Комуністической партії України (документи отделов ЦК КП(б)У. Часть I. (1918–1923)). — Оп. 20. — Од. зб. 3020. Обзоры Информационного отдела ЦК КП(б)У о работе среди женщин. (1929). — 41 арк. — Арк. 7.
- 7 ДАДО. — Ф. п. 1. Донецький губернський комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. (1918 — 1925). — Оп. 1. — Од. зб. 2239. Планы и отчёты Губернского

- отдела по работе среди женщин. (1924). — 113 арк. — Арк. 10.
- 8 Там само. — Арк. 9.
- 9 Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. Центральний комітет Коммунистической партии Украины (документы отделов ЦК КП(б)У. Часть I. (1918–1923)). — Оп. 20. — Од. зб. 3020. Обзоры Информационного отдела ЦК КП(б)У о работе среди женщин. (1929). — 41 арк. — Арк. 8.
- 10 Державний архів Луганської області. — Ф. р. 243. Луганський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Луганськ, Луганського округу (7 березня 1923 — 2 вересня 1930 рр.). — Оп. 1. — Од. зб. 129. Циркуляри ВУЦИКа о состоянии работы Советов и о мероприятиях по их оживлению, об организации межокружных курсов секретарей сельских советов. Выводы инспекторов окрисполкома по обследованию работы райисполкомов среди женщин. (1927). — 117 арк. — Арк. 4.
- 11 *Рабжаева М. В.* Вказ. праця. — Режим доступа: <http://www.gender-cent.guazan.ru/rabzhaeva1.htm>
- 12 *Дулов А.* Брак, семья, материнство в государственной политике БССР / Дулов А. // Женщины в истории: возможность быть увиденными: Сб. научных статей / под ред. И. Р. Чикаловой. — Мн.: БГПУ, 2004. — Выпуск 3. — С. 134.
- 13 ДАДО. — Ф. 11. Мариупольский окружной комитет КП(б)У (1923–1930). — Оп. 1. — Од. зб. 126. Протоколы 2-го Мариупольского окружного съезда работниц и сельячек, заседаний коллегии окрженотдела, делегатских собраний и женорганизаторов округа. Отчёты районных женорганизаторов. (1926). — 186 арк. — Арк. 8.
- 14 Женский труд на Украине. Сборник статей по женскому труду / под ред. М. Кустелян. — Полтава: Вопросы труда, 1926. — С. 77.
- 15 *Дулов А.* Вказ. праця. — С. 135.

Людмила Кушнир

Повседневные реалии рабочих семей Донбасса в 1920–1930-х годах

В статье рассматриваются изменения в брачно-семейном законодательстве советской Украины в 1920–1930-х годах, которые оказали влияние на формирование морально-этических основ семейных отношений, в частности в Донбассе. Уделено внимание таким важным проявлениям повседневной жизни, как незарегистрированные браки, разводы, уплата алиментов, аборт, домашнее насилие, супружеская измена и т. д.

Ключевые слова: Донбасс, брачно-семейное законодательство, брак, семейные практики, семейное имущество, алименты.

Ludmila Kushnir

Everyday realities of working families of Donbas of 1920–1930th

Changes in the marriage legislation of soviet Ukraine in 1920–30ss of the XXth century which influenced forming of moral-ethic principles of family relations, in particular in Donbas were examined in the article “Everyday realities of working families of Donbas in 1920–30ss” written by Kushnir L. V. Attention was paid to such demonstrations of everyday life as unregistered marriages, divorces, payment of alimony or domestic violence, and conjugal infidelity.

Key words: Donbass, marital and family law, marriage, family practice, marital property, alimony.

